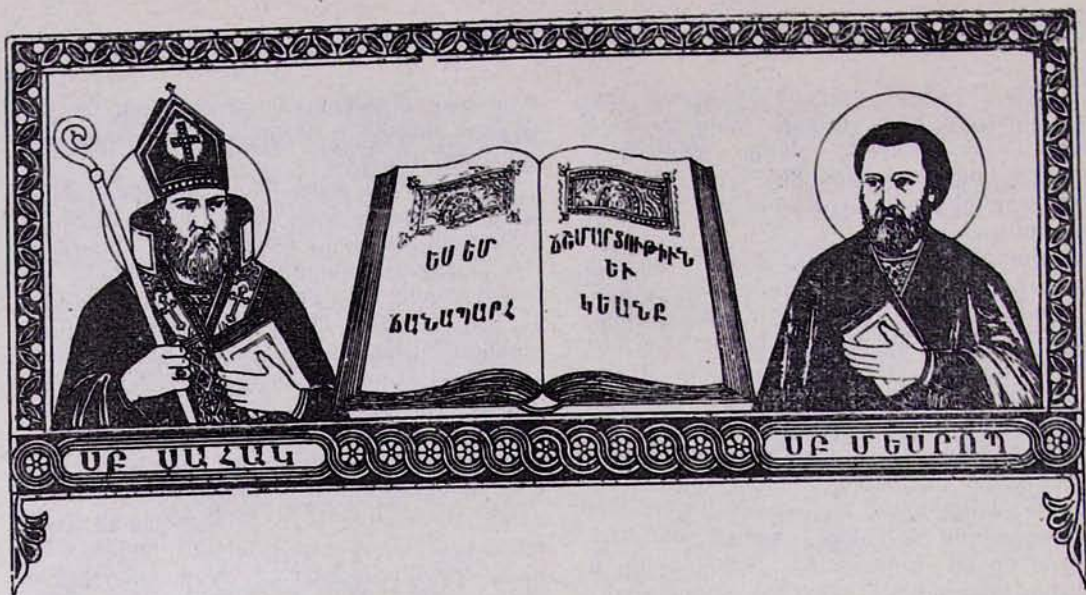




Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

## Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ ՈՐՊԵՍ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

«ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՐԻ» ԵՎ «ՅԱԾԱԽԱՊԱՏՈՒՄ ԾԱՌ»-ԵՐԻ ԱՐԺԵՔՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ճատը՝ հոետորակա՛ն արվեստի կանոններով գրված ընդարձակ քարոզը, եկեղեցական մատենագրության հնագույն ու կարևոր գրական տեսակներից մեկն է, որը հանդիսավոր առիթներով ընթերցվում կամ արտասանվում էր աստանում, եկեղեցում, և այդ պատճառով էլ կոչվում էր նաև ատենաբանություն, թեմքաագություն:

Ինչպես ընդհանուր եկեղեցական գրականությունը, այնպես էլ մեր հին մատենագրությունը հարուստ են եկեղեցական հայրերի գրած ճառերով:

Գրերի գյուտից և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից հետո, մեր թարգմանիչ վարդապետները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև ճառերի թարգմանության վրա:

Կորյունը վկայում է, որ ս. Մեսրոպ, իհարկե նաև ս. Սահակ, ասանում էին «քազում շնորհագիր մատենա՛ն զհարցն եկեղեցոյ» և «զհայրապետացն սրբոց ճշմարիտ զիմաստութիւնն» և թարգմանելով տարածում էին Հայաստանում՝ իրենց «վիճակում զգուշության համար» (Խորենացի):

Ե-րդ դարում մեր թարգմանիչների ձեռքով հայերենի վերածված հույն և ասորի ե-

կեղեցական հայրերի գրվածքների մեջ հիշատակվում են Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Սեբերիանոսի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Եփրեմի և այլ եկեղեցական հայրերի ճառերի թարգմանությունները:

Ճառ են գրում նաև մե՛ր եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները, ինչպես ս. Սահակն ու ս. Մեսրոպը, Եզնիկն ու Եղիշեն, Խորենացին ու Դավիթ Անհաղթը, Մանդակունին և ուրիշներ՝ հետագա դարերում:

Սակայն, ըստ մեր հնագույն պատմիչների և մատենագիրների վկայության, **ս. Գրիգոր Լուսավորիչն է հանդիսանում** ո՛չ միայն հայ հոգիների լուսավորիչը՝ «զմերոյ լուսաորութեանցն լուսաոր վերակացոյ»-ն, ինչպես նրան բնութագրել է Խորենացին, այլ նաև «մերոյ լուսաորութեան նախաշախիղ և նահապետ»-ը, այսինքն **հիմնադիրը մեր եկեղեցական մատենագրության** (Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 247):

Արդարև, մատենագրական հնագույն վկայությամբ Լուսավորիչին են ընծայվում, այլ գործերի շարքին, մանավանդ, կրոնա-



կան մեծ արժեք ներկայացնող երկու կարեւոր աշխատություններ, ճառեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ հիմք և աղբյուր են հանդիսացել մեր հետագա դարերի մատենագիրների և աստվածաբանների համար, իրենց մատենագրական երկասիրություններին մեջ:

Այդ երկու աշխատություններն են՝

1. Վարդապետություն սրբոյն Գրիգորի,
2. Յաճախապատում ճառք լուսատորք սրբոյ Հորն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսատորչի:

#### ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ

Մեր պատմիչներից առաջինը Ագաթանգեղոսն է, որ իր «Պատմություն հայոց» արժեքավոր երկասիրության մեջ ամբողջությամբ մեջբերել է «Վարդապետություն սրբոյն Գրիգորի» ճառորեն գրված այդ աշխատությունը: Այս հոդվածի նպատակից դուրս է խոսել Ագաթանգեղոսի անձնավորության, նրա պատմության մատենագրական արժեքի, ժամանակի, լեզվի և այլ հարցերի մասին: Ագաթանգեղոսը Դ-րդ դարի հեղինակ է, թե Ե-րդ դարի, դա բանասիրական-մատենագիտական հարց է: Կարևորն այն է, որ Ագաթանգեղոսի մոտ եղած «Վարդապետություն» սրբոյն Գրիգորի» գրվածքը մեր եկեղեցական մատենագրության հնագույն և առաջին գրական աշխատությունն է, և որի կրոնական արժեքի վրա ցանկանում ենք խոսել:

Ագաթանգեղոսի պատմությունը, գրված Տրդատ Գ-ի հրամանով, նախ պատմելու համար «զհայրենեացն գործս քաջութեան քաջին Խորովոյ...» և ապա «վասն հօրամոյն քաջութեանն Տրդատայ» (Յառաջաբան, էջ 15), լայն տեղ է հատկացրած հայ եկեղեցու մեծ նահատակին՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի, առաքելական, քաղաքական գործունեության և վարքագրության, «վասն սիրելեացն վկայիցն Աստուծոյ... թե որպէ՛ս և կամ զիս՝ ոյ եկեալ իբրև լուսատորք ծագեցին, փարստել զմեզ խաւարի ի Հայաստան աշխարհէս» (15):

Ագաթանգեղոսի պատմությունը բաղկանում է չորս գլխավոր մասերից.

- ա) Վարք և պատմություն սրբոյն Գրիգորի,
- բ) Վկայաբանություն Հովսիսիմեանց,
- գ) Վարդապետություն սրբոյն Գրիգորի,
- դ) Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան, ընդ ձեռն սրբոյ նահատակի:

Ագաթանգեղոսի պատմության Ա, Բ և Դ մասերը պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում՝ Դ դարի հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի պատմության համար, որպէս հնագույն թե՛ եկեղեցական և թե՛ ազգային առա-

ջին աղբյուր, իսկ Գ մասը ունի զուտ կրոնական, հոգևոր և բարոյական մեծ նշանակություն:

«Վարդապետություն սրբոյն Գրիգորի» աշխատությունը մի ընդարձակ ու հույսկալ ճառ է, մեր օրերի քաջատրոյսամբ՝ Հին և Նոր կտակարանների սրբազան պատմություն, իր լայն հասկացողությամբ և ընդգրկումով, ինչպէս նաև հայ առաջին քրիստոնեականը, որ խոսվում է նաև քրիստոնեական կրոնի հիմնական վարդապետության, հավատո գլխավոր կետերի, բարոյական սկզբունքների մասին, տիրական շեշտով, հեղինակությամբ և համոզումի կրակով:

«Վարդապետություն» բաղկանում է շուրջ 450 առանձին հատվածներից և Աստվածաշնչի պատումների ֆոնի վրա սկսվում է արարչագործության պատմությամբ, «երկնի և երկրի, հրեշտակաց և առաջի մարդոյն. աստուածակերպ նմանութիւն և անձնիշխանական պատիւ մարդոյն»:

Արարչագործությունը կատարվում է «միասնական Երրորդութեանն միով գորութեամբ կամացն ամենագօրաց, միախորհ, միմկամ, միաբուն ինքնութեամբ» (էջ 133) և հրամանով «լինել լոյս, և անդէն լոյսն համասիրիտ՝ խաւարակոյ օրաբեր» (134):

Արարչագործության լրումը, թագն ու պսակն է հանդիսանում մարդը, որը ստեղծվում է Աստծու պատկերով և նմանությամբ, «մարդ պատկեր Աստուծոյ է». որպէս «իշխան», նրան տրված «իմաստութեան, բանաորութեան, խելամտութեան, կենդանութեան, հոգևոր շունչի» համար, որպէսզի նա ճանաչի, իմանա և մտքում պահի «զամենայն շնորհաց զաստուածակիր, աստուածատուր իմաստութիւնն և զբանաորութիւնն, զաստուածամանօթութիւն և իշխել ի վերայ ամենայն երկրաբոյլի, երկրածին ստեղծութեանց և կացոյց զնա տէր ամենայնի» (136):

Աստված մարդուն փառավորում է և մեծարում «մտօք» և «ազատութեամբ», օծում «անձնիշխանական կամացն իշխանութեամբ», այսինքն ազատ կամքով, որպէսզի նա «իրովք կամօք անձնիշխանութեանն զիտացել ընդ բարեացն գործոց, ...զիտացել խոյս տալ ի չարէն, զբարին ընտրել իրոց կամացն յաւութեամբ իբրև յինքեան քաջութենէ» (138):

Բայց մարդը ընկնում է փորձության մեջ և մեղանշում իր ազատ կամքով և ցանկությամբ՝ «խաբէութեամբն ապականեալ» և որի հետևանքով էլ «չաստուածակերպ փառացն մերկացան»:

Աստված սակայն չի լքում իր անստակ որդուն՝ մեղավոր մարդուն, այլ «հայրաբար







վայր թարթափեցին ոչ ինչ յօգտակարսն, այլ յունայնութիւնս ի սնոտիս ի տարապարտս յանօգոտս, որ բնաւ ոչինչ իսկ եւն, ո՛չ օգոտս և ոչ վնաս ունեք: Օգոտ չեն, զի անշունչք են, անիմաստք անխաղացք, անշարժք լոյկ. ոմանք՝ կոփածոյք են և ոմանք ձուլածոյք, եղևայր ի մտաց ճարտարաց» (էջ 261):

«Աստուած, որ ամենայնի լոյս է, ամենայնի լուր է, ամենայնի տես է, ամենայնի բան է, ամենայնի զօրութիւն է, ամենայնի իմաստութիւն է, հոգի կենդանի, հոտ կիզելոյ, լոյս անփոփոխ է, փառք անապատում, անբնիմ տեսիլ, անբաւ մեծութիւն՝ երևեր նոցա՝ որչափ զի նոքա կարասցեն համարարել նոքա տեսլանքն մեծութեան» (էջ 159):

«Եւ որպէս հատն մերկ յերկիր անկեալ՝ բուսեալ, առեալ արմատս, բերեալ ցողուն, արձակեալ ստեղծ, կապեալ ծունր, ջովացեալ, աուցեալ հասկաթոտ, ընդ միոյ հատոյն բազումս առեալ ի շայեկանութիւն սերմանելեացն պատրաստէ՝ նոյնպէս և անդ է տեսանել. բուսեալ անձինք արդարոցն ի գերեզմանաց, նոյն մարմինք նոյն հոգով բերեալ զգործս վաստակոցն արդարութեան՝ անդստին ի գերեզմանացն յարքայութիւն վերանայցեն» (էջ 264—265):

«Ոմն իրբն զարման բաղցրահամ և զգեղեցկատես. որպէս ասէ յառաջընծայ մարգարէութիւնն, թէ «Արդարքն իրբն զարմանեմիս ծաղկեցին, և իրբն զմայրսն կիրամանու բազումք եղիցին» (էջ 324):

«Ձի արման զիւր տեսիլն և զգոյնն և զհամն և զարարն բերիցէ և զբնական զարմատոյն, զճննդեան բուսոյն: Նոյնպէս և թուզն գտեալ իւրոյ տերևոյն և զարար կեղևոյն և զտարր մրգոյն ի նմանէ որիշ. և այլքն ի նմանէ ուրոյնք: Ձի կարմրախնձորն զիւր օրինակն, և կարմրատանձն զիւրն, և կարմրադեղնն զիւրն: Եւ եւն նոյն ի նորին բնութեանէ որ այլազոյնք են. զի և զհոտն անգամ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ առանձինն արձակիցէ» (էջ 324):

«Սոյնպէս և գունակ գունակ և երփն երփն ծաղկանցն. որպէս մանրագորն և վարդն և շուշանն և ապազանն և յասմիկն և անխարն և սմական և ներգիւն և շամպիլիտակն և մեղբուկն, հօրօտն և մօրօտն և մանիշակն. և այլն ամենայն համասարած ծաղկանցն և ծառոցն բոլար բողբոջոցն զարնանոյն երևեցին յետ ձմեռանոյն» (էջ 325):

«Նա և մանրախոտքն դալարիք՝ իմն իմն և այլևայլք և որիշք են նմանութեամբ ի միմեանց, որպէս լօռն և վարսակն և կնիւնն, և որ ինչ նման է նոցա: Նա և սերմանիքն օգտակարք մարդկան, որպէս ցորենանն և հաճարն և գարին և կորեակն և զաւարսն և ոսպնն և ոլոռն և որիզն և դկուղն և սիսեռնն, և այլ եւ բազում սերմանիք՝ գոր ի թի ոչ ոք կարասցէ արկանել: Որք իւրաքանչիւր յիւրում ծածու ի գարունն ցուցանեն զարութիւնն իրեանց՝ բուսովքն և համովքն և հոտովքն, բողբոջովքն, ծաղկովքն և ընդովքն. և տերևազգեստք զիւրեանց մերկութիւնն ըստ իւրաքանչիւր նմանութեան ազուցանեն» (էջ 327):

«Արդ՝ ի գարունս բուսաբերս և ծաղկաբերս, որք զնորոգութիւն գեղեցկութեանն զարնանոյն յետ հնութեան ձմեռանոյն բերիցեն՝ և թշնոցն հաւուցն ծա-

նոցեալ զիւրեանց ժամանակ զալստեանն: Որպէս չայս հաշեցեալ մարգարէն Երեմիաս ասէ, զիւրոյ ծամանակին՝ զդէպս ի նմանութիւն օրինակաց յանդիմանութիւն բերէ, և զհանդիմանեացն ակնարկէ յատկն, թէ «Արդարն ծիծառն և տատրակն և խորդն, հաւքն վայրի, ծանեան զծամանակ զալստեանն իւրեանց»: Ձի ծամանակա զարնանոյն և իւրեանց զալստեամբն ցոցանեն զծամանակ վարուց կենաց ուրախութեան մարդկան, ի ձայն առնելն, ի ճշելն, ի ճողելն՝ ի շիւնել բունցն:

Միծառն մարդասէր է. յործամ տեսեալ մարդկան՝ նուրա ճանաչեն զկանաչագոյնս հասկն զարնանոյն ամման: Իսկ տատրակն ամուսնաւոր երեսեալ, զջերմաձայն քաղցրաձայնն ի լսելիս մարդկան լնու. ի գործ արկեալ զթեթևագործ զկրկտակերտն, զդուզնաքեալ զփայտակերտիկն՝ երկթուեան ձուոցն իւրոց ապաւնէ ծննդոցն իւրոց պատրաստէ (էջ 331—332):

«Վարդապետութիւն»-ը մեր եկեղեցական մատենագրութեան անկրկնելի, հոգևոր գանձերից մեկն է, որը դժբախտաբար ցարդ չի ուսումնասիրվել ինչպէս հարկն է, որպէս զուտ կրոնական ստեղծագործություն: Այսօր էլ կարելի է այն թարգմանել աշխարհաբար՝ որպէս հոգևոր գրականության ընտիր էջ, և տալ մեր ժողովրդի ձեռքը: Մաքուր, ոսկեղենիկ հայերեն:

Լուսավորիչ իր «Վարդապետութիւն»-ը գրի է առել աստվածային ներշնչման պահին, «լուսատուրել զսիրտս խաւարեալս Հայաստան աշխարհիս՝ հաւատովք և մկրտութեամբ»:

Լուսավորիչի «Վարդապետութիւն» գրվածքը մեծ ազդեցություն է գործել մեր հետագա մատենագիրների վրա:

Նման բովանդակությամբ և ընդգրկումով գործեր, ինչպիսիք է «Վարդապետութիւն ս. Գրիգորի»-ն, հետագայում էլ գրվել են մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ, ինչպիսիք են 1049—1050 թվականին գրված Գրիգոր Մագիստրոսի «Մեծ են գործք աստուածային» հազարտողյան տաղասացությունը, որը նույնպէս Հին և Նոր կտակարանների բանաստեղծական վերամշակումն է դավանաբանական, փիլիսոփայական ընդհանրացումներով, ինչպէս նաև Ներսէս Շնորհաւոյ 1152 թվականին գրած «Յիսուս որդի» կրոնաշունչ ընդարձակ բանաստեղծությունը, որը բաղկանում է 4000 տողերից, և որը դարձյալ Աստվածաշնչի պատումների գեղարվեստական-բանաստեղծական վերամշակումն է, կրոնական ֆոնի վրա:

Մեր հին մատենագիրներից շատերը, որոնք օգտվել են իրենց գրվածքներում Լուսավորիչի վերոհիշյալ «Վարդապետութիւն»-ից, մեջբերումներ են կատարում նրանից և գրվածքի հեղինակ են ճանաչում, առանց



վերապահության և վարանումի, Գրիգոր Լուսավորչին:

Այսպես, Անանիա Ծիրակացին (Է դար) իր **Ի Զատիկն Տեսնոն** ճառի մեջ գործածում է Լուսավորչի հետևյալ տողը, Ագաթանգեղոսից այն մեջբերելով. «Երկրորդ լուսատուն իշխանական գիշերոյ, գալ բերէ յանձին զօրինակ Սիածնի Որդոյն Աստուծոյ, պատի, թաղի, գուշակ թաղելոյ յարութեան մեռելոց»:

Հովհան Օձնեցին (Ը դար) իր **Եկեղեցոյ ճառի** մեջ գրում է. «Ըստ միմի օրինակի և իմ պատկառումն և հայրապետն ու Գրիգոր՝ ըստ տերունական առակին՝ զյարութիւն մեռելոց բուսոց և տնկոց օրինակէր ի գարուն բուսաբեր և ի դալարանալ մարդկան ի գերեզմանէն»:

Այնուհետև, Խոսրով Անձնացին (Ժ դար) **Ի մեկնութիւն ժամագրոց**, Գրիգոր Նարեկացին (Ժ—ԺԱ դար) **Ի մեկնութիւն երգ երգոցի**, և Գրիգոր Մագիստրոսի (ԺԱ դար) վկայություններ են քաղում «Վարդապետութիւն տրբոյն Գրիգորի» ճառից (տե՛ս Հ. Գ. Զարբ-հանալեան, Հայկական հին դարութեան պատմութիւն Դ—ԺԳ դար, Վենետիկ, Բ տպագրութիւն, 1886, էջ 96):

Դեռևս Ե-րդ դարից Ագաթանգեղոսի գիրքը կոչվում էր «Գրիգորիսի գիրք»։ Հազար Փարպեցին վկայում է. «Պատմեաց... Ագաթանգեղոս զդարձ աշխարհիս հայոց ի ձեռն տրբոյն նահատակին Գրիգորի, յորոյ անուն և զգիրսն անուանեալ կոչին Գրիգորի»։ Նըման վկայություն ունի նաև Սեբեոս պատմիչը (տե՛ս Եղիշե պատրիարք Դուրեան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933, էջ 445, Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա. հատ., Երևան, 1959, էջ 151):

Ագաթանգեղոսի պատմությունը Դ-րդ, թե Ե-րդ դարի գործ է, սկզբնագիրը հունարեն է, թե հայերեն, հեղինակությունն է, թե խմբագրություն՝ դա ոչինչ չի պակասեցնում «Վարդապետութիւն տրբոյն Գրիգորի» գրքմածքի կրոնական արժեքից, որովհետև այդ Ըառը, համարվում է մեր եկեղեցական մատենագրության հնագույն և առաջին կրոնական երկասիրությունը, անկախ ժամանակի և հեղինակի հարցերից:

Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ «բացառիկ տեղ մը տալ պետք է նաև Վարդապետութիւն ու Գրիգորի առանձին գրվածին, որ այժմյան Ագաթանգեղոսի գրեթե կեսնն ավելին կգրավէ» (Դուրեան, 450):

Դ-րդ դարը մեր եկեղեցու պատմության մեջ համարվում է հայ եկեղեցու լուսավորության կամ պաճակերպության երկրորդ շրջան, իբրև արտահայտությունը Գ-րդ դարի

վերջերին և Դ-րդ դարի առաջին քառորդին Հայաստանում կատարված պատմական իրադարձությունների:

Քարոզչական, առաքելական, եկեղեցական և մշակութային այդ շարժումը պատմականորեն կապվում է ու Գրիգոր Լուսավորչի անվան և գործունեության հետ: Քրիստոնեությունն ընդունելով, «հայերը սկսել էին ավելի սերտ հարաբերությամբ կապվել կուտորապես իրենցից բարձր քրիստոնյա հունականների՝ հույների հետ» (Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա. հատ., Երևան, 1944, էջ 70):

Նոր կրոնը արմատավորելու և այն հույնաստրի ազդեցություններից, քարոզչական-մշակութային ուսնձգություններից ձերբազատելու համար Լուսավորչին անհրաժեշտ էին դարձրել և դարձրել: Լուսավորչի օրոք հայ եկեղեցին «ավելի կարիք գգաց գրի և գրականության» (Մ. Աբեղյան, էջ 70): «Կրոնական դաստիարակության համար եղած ջանքերը միանգամայն մտավորական զարգացման ալ կծառայեին» (Մաղաքիս արքեպ. Օրմանյան, Ագգ., Ա. հատ., էջ 100):

Լուսավորչին իր գործունեության սկզբից դարձրեցին էր բացում, աշակերտություն էր հավաքում, որոնք իր շնչի տակ քրիստոնեական ուսում և «քաղցրուտյց ընթերցուածոց հոգեպատում գրեանց» կրթություն ստանալով՝ դառնում էին «մարգարեազէտք, առաքելածանօթք և աւետարանածառանգ», իսկ Լուսավորչի «զվարդապետութիւն իր ի գործ արկեալ անկախ զվտակս զվարդապետութեան ի սիրտս լսողացն սերմանեալ ծաւալեցուցանէր... Ծովացուցեալ զվարդապետութեանն խորութիւն» և աշակերտների և հավատացյալների մտքերը քրիստոնեական հավատքի բուրյանում «առեալ արկանէր բոլս վարդապետութեան» (Ագաթ., էջ 422):

Լուսավորչի նման մի կազմակերպիչ ու առաքյալ, չէր կարող չմտածել նաև իր քարոզությունն ու Ավետարանի ուսմունքը գրավոր ձևով ավանդելու անհրաժեշտության և կարելիության վրա:

Նոր կրոնի սկզբունքները, վարդապետությունը, հավատքը, դավանությունը քարոզել բավական չէր: Հավատքով ժողովուրդը լուսավորելուց հետո, այն պետք էր ամրապնդել, ընդունելի և արգասաբեր դարձնել, մտքերը պատրաստել, կրթել՝ ուսմամբ և դարձրել: Ժիշտ է, պակասում էր կրթության, դաստիարակության, ուսուցման ամենահիմնական միջոցը՝ հայ գիրը: Լուսավորչի գործնական միտքը լուծեց նաև այդ հարցը: Գործածվեցին հույն լեզվի տառերը՝ հայկական մտքեր և խորհուրդներ արտահայտելու համար:



Լուսավորչի քարոզչությամբ, ավետարանչությամբ «ընդ ամենայն երկիրն հայոց, ի ծագաց միջև ի ծագս, ձգտել տարածանել զմշակութիւն քարոզութեանն յամենայն եկեղեցիս, հաստատել զհաւատն ճշմարտութեան... անտարանագործ վարդապետութեան» և որի հետևանքով էլ, «երանելի, ցանկալի և անպայման սքանչելի լինել երկիրս հայոց... որպէս զՍովսէս և կամ իբրև զյառաջադէմն Պօղոս բովանդակ առաքելական գնդան, հանդերձ աշխարհակեցոյց անտարանան Բրիստոսի՝ ... հայաբարբառ հայրենախօս գտաւ» (Ագաթ., 431):

Լուսավորչի սկսած և զլուխ բերած պատմական, կրոնական մեծ հեղաշրջումը հետապնդում էր նաև կրոնականից բացի ազգային-քաղաքական նպատակներ: Լուսավորչի քարոզչական, մշակութային գործունեությունը քրիստոնեությանը օտար ազդեցություններից փրկելու, օտար քարոզչությանց և մշակույթների դեմ «մաքառումի մի ազգային գործ էր» (Աբեղյան, 80):

### ՅԱՄԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ԺԱՌԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՔ

Լուսավորչի ընծայված երկրորդ կարևոր գործը «Յաճախապատում»-ն է:

Այս մասին դարձյալ մեր առաջին վկայությունը Ագաթանգեղոսից է գալիս: Լուսավորիչ «զաւետարանական ընթացսն և զվերականգնութիւնն եկեղեցոյ» ավարտելուց հետո, «յետ այնպիսի գործոց, դարձեալ առանել բարձրագոյն վարդապետութեամբ» զբաղվելով գրեց «Ծառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս, առակս խորիմացս դիրալուրս բազմադիմիս շնորհագիրս, յարդարեալք ի զօրութենէ և ի հիօթոյ գրոց մարգարեականաց, լի ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յօրինեալս անտարանական հաւատոյն ճշմարտութեան» (Ագաթ., էջ 445):

«Յաճախապատում»-ը, նույնպէս, մեր եկեղեցական մատենագրության գանձերից մեկն է, որպէս հնագույն և առաջին կրոնական երկերից մեկը, որով սերունդներ են դաստիարակվել:

«Յաճախապատում» բառը նշանակում է «ընդարձակ և մանրամասն պատմող գրող, հաճախաբան, ինչպէս նաև կրոնական, մեկնաբանական և վարդապետական գրքվածք» (Բացատրական բառարան):

«Յաճախապատում» որ և յաճախաբան, որ իցեն յաճախ պատմութիւնք՝ այսինքն ճառք և մեկնութիւնք վարդապետականք, որպիսին է մատենանն Լուսավորչի»: (Հայկազյան բառարան):

«Յաճախապատում» գրքի մասին, որպէս Լուսավորչի հեղինակություն, մեր եկեղեցա-



«Յաճախապատում»-ի առաջին հրատարակության տիտղոսաթերթը (1737 թ. Կ. Պոլիս)

կան մատենագրության մեջ առաջին վկայությունը հանդիպում է Է դարից:

Գրիգոր Մագիստրոս՝ մեծ գիտնականն ու մատենագիրը, վերոհիշյալ իր «Մեծ են գործք աստուածային» հազարտողյան տաղասացության 922-րդ տողի մեջ վկայում է, որ «Յաճախապատում»-ի հեղինակը Լուսավորիչն է. «զգիրսն իր հաւատոյ Յաճախաբանն որ անուանեն» (տե՛ս նաև Դուրեան, էջ 416):

Դուրյան սրբազանը, որ մեր եկեղեցական մատենագրության քաջահմուտ մասնագետներից մեկն է, գրում է. «Հավանաբար ԺԳ-ԺԳ դարուց միջոցին Երուսաղեմի մեջ ապրող հայ հեղինակ մը, Գրիգոր սարկավազապետ, ս. Գրիգորի վրա հորինած իր ներքողականին մեջ (Սովերք հայկականք, Դ, էջ 153), առաջին անգամ տալով կիշատակել բուն Յաճախապատում գիրքը» (Դուրեան, էջ 417):

Մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրաց հիշատակարաններում ևս կան վկայություններ «Յաճախապատում» գրքի մասին:



Հ. Գ. Զարբհանայան իր «Հայկական հին դպրության պատմություն» աշխատության մեջ (Վենետիկ, Բ տպագրություն, էջ 178) վկայում է, որ ՌԺԻԲ=1122 թվականին, Սիս քաղաքում գրված «Յաճախապատում» գրքի ձեռագրերից մեկը ունի հետևյալ հիշատակությունը. «Կատարեցաւ գիրքս՝ որ կոչի ՅՀԸ=ԳԺՀԸ (878) տարի էր առաջի թուականն հայոց ի Լուսաւորչէն ... զայս անախապատում օրինակն Սսայ Գրքատանն առաք ի մեր թուականս ԳԺԸ թին էր, այժմուս մեր գտաք մեր օրինակաց ժամանակին թին էր ՌԺԻԲ»:

Բազմավաստակ բանասեր և ձեռագրագետ, լուսաճող Գարեգին Ա կթղս. Հովսեփյանց իր «Յիշատակարանք ձեռագրաց» (Ե դարից մինչև ԺԸ դար) բազմաշխատ գործին մեջ (Անթիլիս, 1951, էջ 775) № 347 ձեռագրի տակ խոսում է «Յաճախապատում»-ի մի հնագույն օրինակի մասին.

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ 1215

### Ս կ գ բ ն ա գ ի ր

ՅԱՄԱԽԱՊԱՏՈՒՄ, Ձեռագիր Երուսաղեմի, № 94, 'նիթ' թուղթ, ԳԻՐ՝ առաջին մասը միջին երկաթագրով, յետոյ հին բոլորագրով շարունակում է, ԳԻԻԶ՝ Պետր կամ Պետրոս, (նաև Կիրակոս), ՍՏԱՅՈՂ՝ հայր Թորոս, ՏԵՂ՝ Ակներոյ վանք, ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ՈԿԴ=1215 թ.:

(Վերջում) Ծնորհի բարերարին Աստուծոյ կատարեցաւ լուսաւոր վարդապետութիւնս արքայն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի՝ գիրքս, որ կոչի Յաճախապատում, ի թուականութեան Հայոց ՈԿԴ, ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի և ի թագաւորութեան աստուածածնի և բարեպաշտի Լեւոնի: Գրեցաւ հրամանաւ հաւր Թորոսի և յաւարտութեամբ ամենայն եղբայրութեանս՝ ի մեծ և հռչակաւոր անապատիս, որ կոչի Ակներոյ վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Առաքելոցս և աստուածընկալ նշանացս: Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որք ընթեռնոյք և լուսաւորիք ի սուրբ վարդապետութեանցս, յիշելոյ արժանի արարեք զմեղապարտ և անարժան գրողս՝ Պետր և զճնողսն իմ և զեղբարս՝ զԿենդանիս և զհանգուցեալսն, և Աստուած, որ առաւորն է ողորմութեամբ իւրով, հատուցէ ձեզ և մեզ՝ ընդ ձեզ, ամեն:

Դարձեալ աղաչեմ զընթերցողսդ՝ սխալանաց և խոշորութեան և անյարմար գրելոյս չլինել մեղադիր, քան զի այնմար էի և այլ ոչ էի արարեալ(ա)լ, և յայս վասն ստուգաբանութեան արիւնակին համարձակեցաւ. աղաչեմ անմեղադիր լինել: Եւ որ այսչափ եղև, ոչ իմ կարողութեամբ, այլ շնորհիւն Բրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է արհմեալ յախտ(եան):

Ողորմեացի Բրիստոս Աստուած առաջնորդաց սուրբ ուխտիս և ամենայն եղբայրութեանս և միաբանաց սոցա մեծի և փոքու, ամեն:

Ողորմեացի Բրիստոս Աստուած Պետրոսի և ծնողաց իւրոց, որ զսկիզբն գրոցս արար, և գրեցէ զանուն նորս ի գիրն կենաց, ամեն:

Ողորմեացի Բրիստոս Աստուած Կիրակոսի և ծնողաց իւրոց, որ միամիտ յաւարտութեամբ աշխատեցաւ ի սմա. տացէ նմա Բրիստոս վարձս բարեաց յատապարգև ողորմութենէ իւրմէ, ամեն:

Ողորմեացի Բրիստոս Աստուած և կազմողի սուրս և ծնողաց իւրոց:

Ողորմեացի Բրիստոս Աստուած եղկելի գրողի սուրս և ծնողաց իւրոց և ամենայն աշխատողաց ի սմա, որ շատ և որ սակաւ: Ողորմեացի Բրիստոս ամենայն հաւատացելոց կենդանեաց և ննջեցելոց, և նմա փառք յախտեանս յախտեմից, ամեն:

Հայտնի բանասեր Ծովականը՝ Նորայր եպս. Պողոսյանը, «Յաճախապատում»-ի 1215 թվականի հնագույն ձեռագրի մասին գրում է հետևյալը.

«Յաճախապատում»-ի հնագույն ձեռագիրներն մին է այս, եթե ոչ ամենահինը, և ուշագրավ ու հետաքրքրական է շատ մը տեսակետներէ: Արտավազդ արք. Սյուրմեյան ցուցակագրած է զայն ժամանակին և ծանոթացուցած բանասերներու (տե՛ս Ցուցակ Ձեռագրաց Երուսաղեմի, Ա հատոր, Վենետիկ, 1948, էջ 225—8): ... Ծատ հաւանական է, եթե ոչ բոլորովին հաստատ, որ մեր թիվ 94 ձեռագիրն ալ իբր գաղափար ունեցած ըլլայ 929 թվականը կրող երկաթագիր օրինակը:

... Երուսաղեմի թ. 94 Հաճախապատումին մէջ ունինք նոյն ժառերուն մեզի հաւած հնագույն և ընտրելագույն օրինակը, 1215 թվականով, որ հարազատներէն կը ներկայացնէ 929 թվականը կրող իր նախագաղափարը» («Սիրն», 1961, թիվ 3, էջ 74—75):

Երևանի Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանում կան «Յաճախապատում»-ի 7 գրչագիր օրինակներ՝ հետևյալ համարների տակ. № 8775, Երուսաղեմ, 1415, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի (Մերենց): «Յաճախապատում»-ի հնագույն գրչագիր սույն օրինակի հիշատակարանը ոչինչ չի ասում. № 3140 (1621 թ.), № 1453 (1692 թ.), № 4063 (1694 թ.), № 1852 (1695 թ.), № 1337 (1706 թ.), № 6921 (1719 թ.):

«Յաճախապատում» ճառերի առթիվ նորից պետք է կրկնենք, որ սույն հոդվածի նպատակից դուրս է խոսել «Յաճախապատում» ճառերի իսկական հեղինակի, լեզվի և գրության ժամանակի, սկզբնագրի լեզվի և այլ մատենագրական հարցերի մասին:

Մեր հին մատենագիրների, պատմիչների վկայության հիման վրա, մեր եկեղեցին և



հին բանասիրական դպրոցն ընդունում է, որ «Յաճախապատում»-ի հեղինակը ս. Գրիգոր Լուսավորիչն է:

Մեզ համար շատ կարևոր է «Յաճախապատում»-ի կրոնական բովանդակությունը՝ անկախ այն բանից, թե ո՞վ է բուն հեղինակը՝ Լուսավորիչ, Մեսրոպ, թե թարգմանիչ վարդապետներից մեկը:

Կորյուն իր «Վարք Մաշտոցի» աշխատության մեջ (Երևան, 1941, էջ 78) վկայում է, որ ս. Մեսրոպ «քազում թողլոս խրատագիրս զգաստացուցիչս» գրելուց հետո, զբաղվում է նաև «այնպիսի առաել և բարձրագույն վարդապետությամբն սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի ճառս յաճախագոյնս, դիտապատմս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և ի հիւօյ զրոց մարգարէականաց կարգել և յօրհնել»:

Ազաթանգեղոս, ինչպես տեսանք, նույնը վկայում է նաև Լուսավորչի համար, գրեթե բառացի:

Կորյունի վերոհիշյալ վկայությունը պատճառ է դարձել, որ օտար և հայ բանասերներից ոմանք «Յաճախապատում»-ի հեղինակ համարեն ս. Մեսրոպին:

ԺԹ դարի վերջերին գերմանացի գիտնական Ֆետտերը Նիդրլի երկհատոր «Հայրախօսութիւն» աշխատության մեջ առաջինը զբաղվել է «Յաճախապատում»-ի հեղինակի հարցով՝ (տե՛ս նաև Դուրեան, էջ 420, Հ. Անասյան, էջ 212, «Հայկ. աշխատութիւնք պ. Ֆետտերի»)՝ այն վերագրելով Մեսրոպ Մաշտոցին:

Դուրյան սրբազան համաձայն չէ Ֆետտերի կարծիքին հետ. «աննշան կոչվին մեզ այն ապացույցները՝ զորս հառաջ կրբերե Ֆետտեր, և որոնք անճշտություններն ալ գերծ չեն կրնար համարվի» (420), ...տարակուսելի է այդ ճառերուն հեղինակ համարել Ս. Մեսրոպը» (83):

Դուրյան սրբազան գտնում է, որ եթե կարելի չէ «Յաճախապատում»-ի հեղինակությունը ընծայել Լուսավորչին «նույնչափ և չէ կարելի ընծայել Մեսրոպս, վասնզի զայն ամենայն թողլով, կխորհինք թե անհնար էր որ մեծ վարդապետին (Մեսրոպին) հայտնի մեկ գործը շփոթության կամ մոռացման դատապարտվեր առաջին օրեն, մինչդեռ, ընդհակառակը, առհասարակ պետք էր ծանոթ լիներ ոչ միայն մատենագրաց դասուն, այլ և բովանդակ ազգին» (Դուրեան, 425):

Այնուհետև Դուրյան սրբազան ընդունում է, որ «եթե օտար լեզվով խմբագրված համարի ոք այդ ճառերուն գեթ մեծագույն մասը և հետո թարգմանված, առաջին թարգմանիչներեն միոյն պետք չէ վերագրել զայն, վասնզի կան ինչ ինչ բառեր կամ բացա-

տրություններ, որ Ե դարու վերջերուն կորնան հարմարիլ» (Դուրեան, 424):

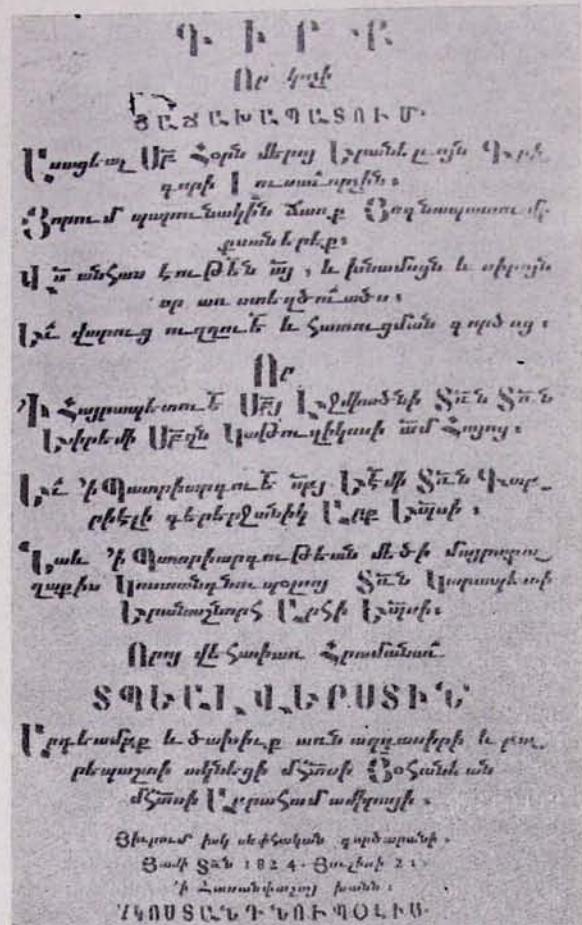
Սեր հին գրականության մի այլ մեծավաստակ մասնագետ Մ. Աբեղյան, Ֆետտերի հետևելով գրում է. «Ունենք ճառերի մի ժողովածու՝ «Յաճախապատում ճառք» վերնագրով, Կորյունի հիշածը հենց այս գիրքն է, բայց դա որովհետև դավանաբանական նշանակություն է ունեցել, Գրիգոր Լուսավորչին է վերագրվել, այդ գրվածքին ավելի մեծ հեղինակություն ընծայելու համար... իսկ որ Ազաթանգեղոսի մեջ ևս նման ձևով պատմվում է ս. Գրիգորի համար, թե նա ճառեր է հորինել, դա արժեք չունի այդ ճառերի հեղինակի նկատմամբ» (Մ. Աբեղյան, էջ 120): Աբեղյան «Յաճախապատում»-ի գրության ժամանակը ընդունում է 420-ական թվականները:

Ինչպես տեսնում ենք, համաձայնություն չկա հայ բանասիրության մեջ «Յաճախապատում»-ի հեղինակի, լեզվի և գրության ժամանակի մասին: Հայ եկեղեցու համար նույնն է, թե ո՞վ է հեղինակը «Յաճախապատում»-ի, Լուսավորիչ, թե ս. Մեսրոպ: Երկու անուններն էլ պաշտելի և երախտաշատ անուններ են մեր եկեղեցու և մեր մատենագրության համար: Լուսավորիչ «հոգիների լուսավորիչ է», իսկ ս. Մեսրոպ՝ «մտքերի լուսավորիչ»: Մի՞թե մեր հին պատմիչներն ու մատենագիրները կարիք ունեին ս. Մեսրոպի գրչին պատկանող «Յաճախապատում»-ի հեղինակությունը բարձրացնելու համար այն վերագրել և կամ դնել Լուսավորչի անվան հովանավորության տակ, «Գերազանցեալ բան զամենայն, մտօք ծննդական, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ» ս. Մեսրոպին՝ ավելի բարձր, սուրբ և երախտաշատ անուն կա՞ մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ, որ նրա գրած ճառերը վերագրվեին Լուսավորչին:

Լուսավորիչը կարո՞ղ էր գրել նման ճառ, և եթե այո, ի՞նչ լեզվով է գրել: «Լուսավորչի կարողութենեն հեռու չենք գտներ գրական արդյունքներ, վասնզի լավ հունական զարգացում ստացած էր Փիլիսիիանոսի ձեռքեն» (Օրմանյան, 115):

Քրիստոնեության արմատացումը հայ հողի վրա և հայ սրտերի մեջ պատմական կարևոր իրադարձություն էր: Դ դարում քրիստոնեության մուտքը Հայաստան, պետական իր կրոնի հանգամանքով, հանդիսացավ մտավոր շարժման, մի նոր գաղափարախության և ազգային եկեղեցու ոգու զարթման սկիզբը և կարևոր ազդակը: «Լուսավորիչ կազմակերպչական խոշոր տաղանդի մարդ էր: Նա կարողացավ նոր վարդապետության համար հաջող հող պատրաստել:





«Յախմասպատում»-ի երկրորդ հրատարակության տիտղոսաթերթը (1824 թ. Կ. Պոլիս)

«Ամենեւն դժվար գործը, որ կանգնած էր հենց սկզբից քրիստոնեության առաջ՝ ժողովրդի դաստիարակությունն էր: ...Փրկել նոր կրոնը կարելի էր ժողովրդողը դաստիարակելու միջոցով» (ԼեՆ, երկերի ժողովածու, Ա. հատոր, Երևան, 1966, էջ 420—424):

Ժողովը երեք ու կես դար հայ հողի վրա քարոզված քրիստոնեությունը օտար առաքելությունների ձեռքում էր մնացել: Փալատոս, Խորենացի, Փարպեցիի վշտով արձանագրում են այդ տխուր իրադրությունը, երբ գրում են.

«Պաշտօն եկեղեցու և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարելին ի վանորայս և լեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոց» (Փարպեցի):

Զարթնել էր Տրդատ Գ-ի օրով ազգային եկեղեցու ոգին, որը կարող էր պահպանվել միայն հայ դպրությանը: Իսկ հայոց լեզուն Դ դարու սկզբներին «հասած էր վիճակի մը,

նոր ժողովրդի զգացումներուն, տենչանքներուն և տեսլական ընթերցումներուն արտահայտիչ գործիքը կրցած էր ըլլալ, փոքր ի շատեւ անկախ զարգացումի մը ձևին տակ: Ինչ որ հայ թարգմանիչներու դպրոցը պիտի կրնար ընել գիրի գյուտը կանխող ամբողջ դարու մը ժամանակամիջոցին (303—406) լեզվին հրապարակային կիրարկությամբը, Ավետարանի քարոզության և մասնավորապէս Ա. Գրքի (հունարեն կամ ասորերեն) բերանացի թարգմանությանց միջոցներով, կարելի է տեսակ մի նախընթացը նկատել այն գրականության որ հետո պայծառացաւ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցի վերջին բարեփոխության շնորհիվ» (Դուրեան, 27):

Դ դարում հայերեն խոսակցական լեզվի կատարելության մասին Արեղյանը վկայում է «մշակված կոկված ու հարստացած է եղել» (Արեղյան 86):

Խորենացիի վկայում է, որ գրերի գյուտից առաջ «վասն ոչ լինելոյ գիր և դպրութիւն ի ժամանակի», այնուամենայնիվ «գտանելին առ մեզ անբաւ գրուցաց մատենաք»՝ հունարեն և ասորերեն լեզվով գրված: «Եթե, ասում է Դուրյան սրբազան, չկային հայերեն լեզվով գրվածքներ, կարելի չէ՝ ազգային մատենագրության մասն համարել այն գրքվածքները, որ կային առ մեզ օտար լեզվով հորինված» Դ., 305) կամ «ի հայ թարգմանածն այս կամ այն օտար նշանագիրներով ի գիր առնված» (307):

Հայ հին բանասիրության դպրոցի կողմից ընդունված կարծիքն այն է, որ գրերի գյուտից առաջ, Դ դարում, հունատառ հայերենով գրված պետք է լինեն մի շարք սաղմոսներ, աղոթքներ, «Հայր մեր», «Հաւատամք», «Փառք ի բարձունս» և այլ գրվածքներ, որոնց թվում և՛ «Յաճախապատում»-ը և՛ Ա. գաթանգեղոսի և՛ Բուզանդի «Հայոց պատմություն»-ները (տե՛ս նաև Օրմանյան, Ազգ., Ա, 102):

Անկարելի էր, որ մի ամբողջ դար հայ եկեղեցին մնար առանց հայերեն գրվածքների, և «մերոյ լուսաւորութեան լուսաւոր վերակացուն» իր նորադարձ «հօտին թողնել առանց մի հաստատուն վարդապետության, քանի որ նորա հաջորդներն ու աշակերտները շարունակաբար շեշտում են իրենց գործունեության առանցքը, թե պետք է և պարտ է միշտ հավատարիմ մնալ Հայց. եկեղեցու հոշակավոր սուրբ Հոր պատվիրաններին» (Ա. Տեր-Միքայելյան, «Յաճախապատում ճառք լուսաւորք», ս. Էջմիածին, 1894, էջ Ը):

«Յաճախապատում»-ը մեծ արժեք է ներկայացնում մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ, որպէս «Հայց. եկեղեցու առաքելական վարդապետության հիմնական աղ-



բյուրը, և Գրքից հետո, որն անփոփոխ տալիս է «դավանական և բարոյական բոլոր սկզբունքներն իբրև հիմունք և սահման նորա հավատարիմ որդվոց» (Ա. Տեր-Միքելյան, նույն տեղում, էջ 5):

«Յանախապատում»-ը բաղկանում է 23 «հոգեվից, հոգեշահ» ճառերից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրվել է կա'մ դավանական և կա'մ բարոյախոսական մի նյութի: Ամբողջ գիրքը կոչվել է ըստ ձեռագրերի հիշատակարանների վկայության «Մատենան վարդապետության հաստոյ և վարուց աստուածայնոցն, առատաշնորհ լուսազարդ սուրբ մատենա՛ն», «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաստոյ, իբրև գլուխ և դասապետ հոգեբաշխ մատենից սրբոց, որ հարց մերոց սուրբ և հոգեշահ բանիք իրով և յաւետարանական բանիք իբրև կաթն ջամբեաց», «լուսաւոր վարդապետութիւն և խրատք ոգեշահիք, ազգի ազգի բշկարանք ախտացելոց հոգով»:

Լուսավորիչ ԺԷ ճառի առաջին տողում գրել է «Յանախապատում»-ի գրության նպատակի և բովանդակության, հոգևոր արժեքի մասին. «Գրել ձեզ և ուսուցանել կամիմ, եղբարք իմ և որդիք, զորս ի Քրիստոս Աւետարանան ծնաւ» («Յանախապատում ճառք Լուսաւորչի», Վաղարշապատ, 1894, էջ 192):

Խոսքը ուղղված է այստեղ նորադարձ հայ ժողովրդին: Այսպիսի հեղինակությամբ, հայրական շեշտով ու խանդաղատանքով Լուսավորիչ միայն կարող էր խոսել և վկայել և ոչ մեկ ուրիշը:

«Յանախապատում»-ը դավանական, վարդապետական, հոգևոր ու բարոյական աստվածաբանության մի անգին գանձարան է: Ուր խոսվում է ամենասուրբ Երրորդության, արարչագործության, մարդու ստեղծման, ազատ կամքի, բարիի ու չարի հարցի ու ընդհանրապես քրիստոնեական տիպար կենցաղավարության կանոնների, քրիստոնեական առաքինությունների, խոստովանության, ապաշխարության, պահքի, սրբերի, մարտիրոսների հիշատակը հարգելու և օրհնակելի վանական լինելու հարցերի շուրջ:

Ծառերի նյութը կրոնա-բարոյական է: Ծառերն ընդհանրապես ունեն խրատական, ուսուցողական (դիդակտիկ) բնույթ ու նկարագիր: Հեղինակի նպատակը՝ ձգտումն է եղել՝ ուսուցանել քրիստոնեական հավատք, բարոգել՝ բարեպաշտություն, քրիստոնեական ուսմունք և բարոյական, արմատավորել նորադարձ հոգիների մեջ սրբություն և առաքինություն: Հեղինակը քարոզում է քրիստոնեական առաքինի կյանքի պայմաններ, բարքերի մաքրություն ծուծկալու-

թյուն, գթություն: Խրատում է բարի գործել, հեռու մնալ անառակությունից, չարիքից, ու այս բոլորը, գեղեցկորեն նշում է հեղինակը, «աշխարհի խանդաղութեան և շինութեան համար» (էջ 74):

«Այս ճառերում մեջ աստվածային սրտով ու սիրով լեցուն հոգին զատ, հունական հարց նմանություն և անոնց լեզուն կբանեցնե Գրիգոր... ցուցնելով իր կրթված միտքը և հանճարը» (Հ. Գ. Ջառք., էջ 97)... «Մեր ազգին մեջ քիչ հայրապետք կրցած են աստվածության վրա խոսած ատեննին այն վարժ գրիչը և լեզուն գործածել որուն առաջին վարդապետը ու հեղինակը ինքը և Գրիգորն է» (Հ. Գ. Ջառք., էջ 178):

«Յանախապատում»-ի բովանդակությունն այնքան բազմակողմանի է և մտքերով ու գաղափարներով հարուստ, այնքան գրավիչ է և ընտիր ու ճիշտ արտահայտություններով ճոխ, որ մենք կարող ենք ամենայն իրավամբ նույնիսկ գիտական տեսակետով պահանջել յուրաքանչյուր ընթերցասեր հայից՝ ունենալ այս գրքույկը իր սեղանի վրա... «Յանախապատում»-ը ոչ միայն կբացահայտե ամտվածային խոսքի առանձնահատկությունը, այլև կարճ ի կարճո կհամառոտե, հետևաբար բանավարելով զարկ կտա մշտքերի զարթոցման... կներշնչե հարմարապես մտածող հայի հոգու մեջ... արդ, Հայց. եկեղեցու լուսածին գավակները նորա գութանով պետք է բարեզարդվեն և նորա եղանակով և Ավետարանի սերմերն ընդունեն ու Աստված փառաբանեն» (Տ.-Միքելյան, էջ Ե-Զ):

Օրմանյան սրբազան «Յանախապատում»-ի կրոնական արժեքը գնահատում է հետևյալ արտահայտությամբ. «Յանախապատում»-ը հավատո և քրիստոնեական վարուց վերաբերյալ կետերը հեղինակորեն կբացատրեն» (Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա. հատոր, էջ 114): Ըստ Օրմանյան սրբազանի «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» ճառը բովանդակության, արտահայտության, ձևի, լեզվի տեսակետից «մեծ հարաբերություն ունի Հանախապատում ճառերու հետ (Մ. Օրմանյան, 114):

«Յանախապատում» ճառերի մեջ հանդես է գալիս «Հանդարտ միտք մը... որ կհաջողի արտագրավ թափանցկություն մը ցույց տալ, մանավանդ երբ բարոյախոսի դեր կկատարեն» (Դուրեան, 423):

«Յանախապատում»-ի առաջին ճառը նվիրվել է ամենասուրբ Երրորդության՝ «Ի. ս. Երրորդութիւն»։ Լուսավորչի «աստվածաբանություն»-ը հիմնվել է Աստվածաշնչի, եկեղեցական ավանդության վրա և Նիկիական հանգանակի բնույթ է կրում։ Հայր



Աստված «ամենայն կենդանեաց հայրն և Արարիչ, հաստիչ»-ն է, Աստված արարչագործության առաջին, մախապատճառն է, **«Անպատճառն** որ ամենեցուն պատճառ է՝ աներևույթից և երևելեաց... արարչութեամբն լեալ պատճառ, ի կատարեալն որ զամենայն լնու, և ինքն ոչ թերանայ, և ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ և ոչ լնու՝ ոչ պակասի» (1): ...«Ամենայնի ինքն անբան և անճառն և անհաս սէրն... ամենայն ինքն լոյս է, գթութիւն, ողորմութիւն բարերար շնորհօքն» (էջ 1—2):

Որդին «իսկին անձնի զէն՝ անսկիզբն ծնեալ, լուսոյն կենդանոյ զկենդանի լոյսն կուսածին ծնեալ, Արարչին զԱրարիչն ծնեալ կատարեալ անձամբ և զօրութեամբ, գիտութեամբ, իմաստութեամբ և արարչութեամբ և բարերարութեամբ»: Ս. Հոգին բխում է «ի Հօրէ: Ծշմարտութիւնն անփոփոխ կատարեալ անձամբ, զօրութեամբ գիտութեամբ և իմաստութեամբ, արարչութեամբ և բարերարութեամբ»: Որով «Միասնական երրորդութիւն միով զօրութեամբ, իսկութիւն անձին, էութիւն անսկիզբ, մշտնջենաորութիւն անսահման... մի է բնութիւն անգա... Երրորդութիւն կատարեալ և մի աստուածութիւն»:

Ս. Երրորդութեան գոյությունը ապացուցելու համար ճառագիրը բնությունից բերում է դասական հետևյալ օրինակը.

«Զի որպէս մի է արև և լոյս և ջերմութիւն իւր, և մի արև ասի և ոչ երբեք արևք. և որպէս հուրն և լոյսն և տապն՝ մի հուր ասի և ոչ երբեք հուրք, և որպէս աղբիւրն և գետն և ջուրն մի ջուր ասի և ոչ երբեք ջուրք. և որպէս հոգի, միտք և բան՝ մի հոգի ասի և ոչ երբեք հոգիք. այլ հոգի ասի կենդանութիւնս և միտք ասի իմաստութիւնս, և բան ասի խօսողութիւնս՝ միոյ հոգւոյն. այդպէս և Հայր՝ անձին իսկութեամբ, անսկիզբն էութեամբ, Հայր՝ վասն միշտ Որդւոյն՝ որ ընդ մնա, և իսկ Հոգւոյն որ ընդ մնա»:

Երկրորդ ճառի մեջ, որը կրում է «Առանձնաորութիւնք» վերնագիրը, խոսվում է ս. Երրորդութեան երեք անձերի և արարչագործության մասին:

Արարչագործության և մարդաստեղծման շարժիչ ուժը, սկզբունքը եղել է Աստծու մախախմամական սերը, «վասնզի սէր արարչութեան ստիպեաց Արարչին» (5), «որ յոչընչէ ի լինելութիւն էած և ի չգոյէ ի գոյ վասն ամենագէտ սիրոյն իւրոյ և բարերար կամացըն» (էջ 5), «վասն առաւել սիրոյն իւրոյ անանունն յանուն գայ» (14):

Մարդը՝ այս ճառի մեջ էլ, ըստ հեղինակի, ստեղծվել է Աստծու պատկերով, «ի հոգի կենդանի, անմահ, մտաւոր և բանաւոր և ի

շորից նիւթոց» (խմբաւ, ցամաք, ցուրտ և ջերմ):

Մարդը ստեղծվել է որպէս «թագաւոր և տէր» (33)՝ ապրելու համար աստվածային մտերմության մեջ, որպէս ստեղծագործության կատարելություն, օծոված «անձնիչխան կամօք» և զարդարված «իմաստութեամբ և գիտութեամբ, տեղեակ ամենայն հանգամանաց և խրատու հոգևոր իրաց առ ի հաճոյս տէրութեան իւրոյ»:

Գ ճառը նվիրված է հավատքի, «ճշմարտութիւն հաստոյ՝ լոյս է աչաց, որ միտուն լուսաւորէ» (էջ 22):

Դ և Ե ճառերում խոսվում է Աստծու անսահման բարերարության մասին դէպի մարդը: Աստված ամեն ինչ ստեղծել է մարդու երջանկության և բարիքին համար՝ «ի պէտս մարդկան՝ ի վկայութիւն մեծին Աստուծոյ» (28), որով մարդն էլ պետք է հավատարիմ մնա իր աստվածային ծագման, առաջնորդի իր կյանքում և գործերի մեջ աստվածային լոյսով, ապրի Աստվածաշնչի բարոյական պատվիրանների շրջանակին մեջ. հնազանդվելով «օրինացն Աստուծոյ», ինչպէս «զազանք թունաւորք հնազանդին մարդոյն՝ որպէս տեսնո և թագաւորի» (33):

Զ ճառը նվիրված է քրիստոնեական առաքինությանը՝ հավատքի, սիրոյ, հույսի, բարի գործերի: «Ինչպէս որ հասակը կանգուն է մնում առողջ անդամներով, այնպէս էլ բարի գործերով է կանգուն մնում հավատքը, իսկ հավատքով ստուգվում է հույսը և հույսով՝ սերը» (67):

Է և Ը ճառերը նվիրվել են հասարակության մեջ մեծ չարիք հանդիսացող, ընկերային, անբարոյական բարքերի, սողման և լեսպոսյան կեղտոտ ախտերի, որոնց մասին խոսում է նաև Պողոս առաքյալ հոռով թղթում:

Այս բարոյախտաւական ճառի մեջ էլ ակնարկություններ կան նաև հայ հեթանոսական բարքերի, կուսպաշտության, տարրապաշտության մասին, ինչպէս «Վարդապետութիւն» ճառի և Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ի մեջ, բարքեր, որոնց մասին «ասելն կամ լսելն զգալի է», շեշտում է Լուսավորիչ, բայց ինքը որպէս հայր և հոգևոր բժիշկ, հանդես է գալիս վճռականորեն դրանք ժողովրդի կյանքից արմատախիլ անելու վճռականությամբ և դատապարտությամբ:

Ը ճառում հեղինակն իր ձայնն է բարձրացնում բոլոր նրանց դէմ, որոնք «արհամարհեն զօրէնս և իրաւունս տնանկաց և գողորմութիւն կարօտելոց և զճշմարտութիւնն անիրաւութեամբ ունին և անտես առնեն զարտասուս նեղելոց և ձայնի զրկելոց ոչ լսեն»:



Թ՝ ճառը «Յանախապատում»-ի լավագույն էջերից մեկն է: Ընդարձակ այս ճառը նվիրվել է «ամենաբուռն ստեղծագործության» ուր իմաստասիրի վերլուծություններ կան քրիստոնեական առաքինությունների մասին:

Կյանքում չափի, չափավորության զգացումը մարդու հոգևոր և բարոյական երջանկության աղբյուրն է և նրա կատարելության նախապայմանը: Նախամարդը՝ Ադամ, չկարողացավ պահել «կանոնական չափը», «հրեշտակային կարգավորություն»-ը, «զօրենա սրբություն»-ը, մեղանշեց, կորցրեց հոգեկան հավասարակշռությունը և ընկնելով «հաւասարեաց կենդանեաց անբանից և նմանեաց օղջա»:

Պահքը, գրում է ճառագիրը, «դաստիարակ են մարդկան, խափանիչ անժուժկալության ամենայն վնասուց, բժիշկը... կատարեալ հաւատող ճշմարտության ազդեցություն, յոյսն առողջություն, առիթ սրբության: Պահք աղ են, որ անուշացուցանեն զենխոյութին հոգւոյ և մարմնոյ, աղտեղութիւն մեղաց... պահք պարիսպ հօր և դուռն ամուր որ արգելու գեռանդն ցանկութեան... դադարեցունեն զկտիութիւն որ ի կերողութենէ և յարեցութենէ յառաջագային... պահք խափանեն զյոյզս մտաց և մարմնոց՝ պղծությունայս ի յովսից ցանկութեանց հոսմանց... զի որպէս ձիոյ ամանս ի բերանս դնի և ամենայն մարմինն նուանի, նոյնպէս պահք սանձք են ստահակաց»:

Լուսավորիչ համարձակորեն դասաւարտում է ընկերային, հասարակական այլ չարիքներ, ինչպիսիք են արբեցումը, գինեմոլությունը, որկրամոլությունը. «Գինի առաւել յիմարեցուցանէ զգայութիւնսն և զմիտքն եռացուցանէ զցանկութիւնսն և յանաւակութիւն շարժէ, մանաւանդ զմանկութիւն... Գինի թմրութիւն սրտի, պապանձումն բերանոյ, խաւար աչաց, խլութիւն ականջաց, լուծութիւն ձեռաց, զայթակողութիւն ոտից, ցնորք խորհրդոց, ծանրութիւն քնոյ, թշնամի արդարութեան... Եթէ հոյս առանց միջոյ շիջանի, ապա և ցանկութիւն՝ ի պահոց»:

Գեղեցիկ ու բովանդակալից ճառերից է նաև Ժ՛Դ ճառը, որը նվիրվել է մարդկության խորհրդին (177):

Ժ՛Զ ճառը նվիրվել է սրբերի հիշատակին: Սրբերը «զմարմինս իրեանց պատարագեցին յերկրի վասն անուանն Աստուծոյ ի հոտ անուշից և սուրբ հոգիք նոցա հոգևոր բարեխօսութեամբն զԱստուած յողորմութիւն աշխարհի ածեն և նշխարք ոսկերաց նոցա փրկութեան շնորհք ընծայեն ի ժողովս հաւատացեալոց, որպէս ամենեցուն է քաջալայտ, զի երեսցի սէրն Աստուծոյ ի նոցա նշխարսն բնակեալ» էջ 190):

Ժ՛Է ճառը «հովական թողթ» է՝ ուղղված հոգևորականության, ուր Լուսավորիչ խոստում է հոգևորականի պարտականություններն և պատասխանատվության մասին «սուաջի Աստուծոյ» և հավատացյալների:

Հոգևորականը որպէս հայր, դաստիարակ ժողովրդին իր կյանքով, խոսքով ու վարքով օրինակ պետք է լինի ժողովրդին: «Դէտ կացուցի զքեզ, զգուշացիր անձինդ և ժողովրդդ» (Եզեկ.)

Հոգևորականի պարտականությունն է «Ջանձինս իրեանց ի գործ բարութեան և յուսումն ճշմարտութեան» նվիրել «օրինակ ճշմարտութեան եղիցին յառնել և յուսուցանել միշտ»:

Հոգևորականն Աստծու ներկայությունն է և ձայնը ժողովրդի ծոցի մեջ և «ճշմարտութեան քարոզ»-ը՝ «անմոլար գիտութեան» մոնետիկը: Իսկ այն հոգևորականը, որին վստահվել է «վերակացութիւն ժողովրդոց», թերանում է իր պարտականության մեջ՝ «ի-խնամս հոգևոր ուսումն և ի խրատ» և կամ «ոչ տայցէ զմարմնաւոր պէտս կարօտելոյ» ծանր պատասխանատվության կենթարկվի և կպատժվի Աստծու կողմից և կկորցնի վրստահությունը իր ժողովրդի աչքում:

Այս ճառի հետ բովանդակության տեսակետից սերտ առնչություն ունի 23-րդ ճառը, որը կոչվում է «Մտաւոր ճգնութեան և ցոյցք հանդիսից որ յառաքինութեան յորդորմունքս»:

Այս ճառը ընդհանրապես հոգևորականության և մանավանդ վանականության ուղղյալ հայրական մի ընդարձակ խրատ է կամ Լուսավորչի հիմնած վանական հաստատությունների, եղբայրանոցների միաբանական կանոնադրություն, որով սույն ճառը ունի նաև եկեղեցական իրավունքի հեղինակություն և վավերականություն:

Գեղեցիկ է, շինիչ, թելադրական ու այծմեական՝ վանականության ուղղած խրատների այս շարքը, որը իր հոգևոր, բարոյական, կրոնական նշանակությունը չի կորցրել նաև այսօր: Վանականները, հրամանակարգում է Լուսավորիչ, որոնք «հրաժարեցան յաշխարհէս և ընծայեցին զանձինս ի հնազանդութիւն ճշմարտութեան սուրբ հարցն անհից», կուսությանը պետք է ապրեն վանքերում, զգուշ լինեն իրենց խոյհուրդների, խոսքերի և գործերի մեջ, բարկությունը փոխարինեն հեզությամբ, անզգամությունը՝ հանդարտությամբ, թշնամությունը՝ անհիշաչարությամբ, անհնազանդությունը՝ հնազանդությամբ, անհամբերությունը՝ համբերությամբ, նախանձը՝ քաղցրությամբ, չարությունը՝ բարությամբ, անգործությունը (ծուլություն)՝ աշխատասիրությամբ, ատելու-



թյունը՝ սիրով, հուսահատությունը՝ հույսով, տրտմությունը՝ զվարթությամբ, ազահությունը՝ չափավորությամբ, ընչասիրությունը՝ կամավոր արքատությամբ, թերահավատությունը՝ հավատով:

Պետք չէ երբեք մոռանալ, որ վանականի, հոգևորականի զենքը մարմնավոր չէ, այլ բարոյական և հոգևոր. «զի զէն զհնուորութեան ճգնադրաց չէ մարմնատր, այլ հոգեւոր յԱստուծոյ առ վանումն չարին»:

Այնուհետև Լուսավորիչ սահմանում է ճշմարիտ վանական կյանքի առաջին կանոնադրությունը:

Վանականն իր ամբողջ հոգով և սրտով հավատարիմ պետք է մնա վանական միաբանության ուխտին: Գործած մեղքը համարձակությամբ և ազնվությամբ խոստովանի վանահոր: Վանականը արքայությամբ, սիրով ու հպարտությամբ կրի Քրիստոսի քաղցր լուծը, չամաչի իր կոչման համար և չդավաճանի երբեք իր ուխտին: Վանական-միաբանը պետք է ճշմարտասեր, հնազանդ և խաղաղասեր լինի, ամուր և սուրբ պահելով միաբանական կյանքի ընդհանուր օրենքները, «ի շինութիւն այլոց»:

Վանահայրն էլ պետք է հայրաբար, անաչառորեն խնամի և խրատի իր միաբաններին՝ հսկելով նրանց վարքի և բարքի վրա:

Միաբանները միշտ և բոլոր դեպքերում միաշունչ և միակրոն պետք է լինեն, աղոթասեր, ծառայասեր և ջանասեր:

Միաբանության յուրաքանչյուր անդամը պիտանի է վանքի համար: Բայց բարոյապես փչացած, հոգեպես անպետքացած անդամը պետք է կտրել և հեռացնել, որ չվնասի ամբողջ մարմինը:

Միաբանները վանքում պաշտոն առնելու համար պետք չէ քննեն վանական իշխանությանը: Պաշտոնը ծառայություն է Աստուծոյ փառքին և եկեղեցու պայծառության համար, և ոչ թե պատիվ՝ անձին:

Վանքի տնտեսը կամ մատակարարը պետք է արդարությամբ հոգա միաբանների նյութական կարիքը, հյուրընկալը՝ բարեխղճությամբ: Բոլոր միաբանները անշահախախտ կերպով աշխատեն միաբանության շինության համար: Վա՛յ այն միաբանին, որ աղոթք ու աշխատանք լքած՝ բամբասանքով է զբաղվում, չարախոսությամբ և բանասրկությամբ է պարապում:

Վանահայրը՝ ճշմարիտ հայր, միաբանները՝ հարազատ որդիներ և եղբայրներ: Բոլորն էլ պետք է ձգտեն իրենց առաքինի կյանքով դեպի երկնայինը, հրեշտակաւորանը: Այդպիսով միայն կհաստատվի նոր երկիր և նոր երկինք:

Վերջում Լուսավորիչ կոչ է անում վանականներին, «քանզի մի մարմին ենք ի Քրիստոս, պինդ կալցուք զխոստովանութիւն անշարժ յուսոյն և տոյին հաւատովք կատարեալք լիցուք, կապեալք միով հոգով յարմարմամբք յօդիւք, պնդեալք հաւատովք անխափ կապակցութեամբք»:

«Յաճախապատում»-ի 23 ճառերից յուրաքանչյուրը նվիրվել է մի նյութի: Ծառագիրք, սակայն, հիմնական, կրոնական նյութի առընչությամբ, շոշափում է նաև այլ կարևոր հարցեր:

Հեղինակը քաջահմուտ է Աստվածաշնչի, ա. Գրական մեկնության: Ազատորեն և հրմտությամբ և ըստ տեղին օգտագործում է Աստվածաշունչը, իր խորհրդածությունները, մտքերը, եզրահանգումները հաստատելու, «կնքելու» համար: Ծառերից ոմանք ընդարձակ են, տեղ-տեղ ձգձգած, ոմանք համառոտ և կենդանի: Ունի մտածումների հորդություն, որը տեղ-տեղ խրթնաբանության է հասնում, արտահայտության հարուստ ձևեր, կենդանի ու պատկերավոր ոճ: Կիրառված են ճարտասանական այլազան ձևեր, եղանակներ: Իր միտքը, մտածումները էլ ավելի արտահայտիչ դարձնելու համար սիրում է օգտագործել բնության երևույթներից և կյանքից վերցրած նմանություններ, հակադրություններ:

### Հատվածներ «Յաճախապատում» ճառից

«Ոսկի և արծաթ և պղինձ և երկաթ, և պատուական քարիք և անարգք ի պէտս մարդկան ի վկայութիւն մեծին Աստուծոյ հաստատեցան: Եւ ի չորից նիւթոց զերեւելիսս եցոյց, խոնաւ և ցամաք, ցուրտ և ջերմ յԱստուծոյ կազմեցան: Եւ ի նոյն նիւթոյ արարեալ զմարդն, և շնչեաց ի նա հոգի կենդանի և անմահ, մտաւոր և բանաւոր: Եւ խառնեաց զհոգևորն ընդ մարմնատրն. զի զհանդէս մտերմութեանն ցուցցէ առ արարիչն, ժուժկալեալ հոգևոր սիրով պահիցէ զպատուիրանն ահի Տեառն, զի հաճոյացեալ Աստուծոյ ծառագորդ լիցի անվախճան ուրախութեանցըն.» (1894, էջ 28):

«Որպէս ձմեռն ոչ միայն զովացուցանէ, այլ և սպանանէ. և ամառն ոչ միայն ջերմացանէ, այլ և խորշակահար առնէ. և հոտ ոչ միայն ջերմացանէ և զպէտսըն լնու, այլ այրէ և ապականէ, և ջուր ոչ միայն արթոցանէ զերկիր, այլ և ողողէ և վնաս առնէ: Այսպէս և ամենայն դարմա՛րքն. որպէս իւր և մեղր և գինի և այլն ամենայն ըստ ինն օրինակի: Եւ չափով են խնամք դարմանը. և անչափն տանջանք և մահ.» (էջ 32):

«Ջի որպէս ամա երբ ան կարկտիւ և հրով շրջի և երբեմն քաղցր անձրևով, այսպէս հրաման Տեառն շարժի ի վերայ անարժանիցն բարկութեամբ և արծաճառացն քաղցրութեամբ ըստ արդար դատաւորութեանն.» (էջ 36), «Այսքիկն դժնդակ վարք և վնաս



ասկար որոման սերմանք. զի առանձինն քնությանը՝ չարն չար ոչ է, և ոչ բարին բարի. այլ ի միտս ունի բարի և չար լինել զի սիրովն Աստուծոյ սիրել զբարին և ատել զչարն՝ բարի է. և ատել զբարին և սիրել զչարն՝ չար է. նախանձել ընդ բարին և լինել բարի՝ բարի է, և ընդ չարսն՝ չար է. և նախանձն նոյն է։ Բարոյն ցանկալ բարի է, և չարին՝ չար. և ցանկությունն նոյն է։ Սոյնպէս և առ ամենայն բարիս և չարիս է իմանալ զնախանձն և զցանկություն։ Զի ամենատեսաւն բարերարի զբարին սերմանալ ի մարդիկ, և յիշխանական կաման թողեալ՝ որք կամիցին վարել ի բարի կամ ի չար։ Արութեամբն ի հանդէս բարեպաշտութեանն, և հեշտութեամբն ի չարն հակամիտէ միշտ։» (Էջ 52)։

«Եւ լոյսն զմարդիկ յորդորէ յամենայն պէտս օգտի, զի ամենայն գիտք աշխարհիս՝ գործոց կամ արուեստից՝ իւր աշխատութեանն գիմք իցեն. եթէ դարբնութիւն է, եթէ մշակութիւն, եթէ ճանապարհորդութիւն և եթէ այլ ինչ պէտպէս արուեստք շահից, գործն Աստուած ի պատիւ անձնիշխան կամացն որպէս որդոց ի խնամակալութիւն. և զգիշերն ետ ի հանգիստ քնոյ՝ դարման աշխատութեան, զի տկարութիւնն զօրացի, և նորոգեալ հանգստեամբն անդրէն ի տիւն դարձցի ի գործսն՝ որ օգուտ և շահ ստանայ։ Որպէս քաղցրն և անուշն իցեն և դառն և կծուն ի պէտս թժկաց տնօրինին, և որ այլն ևս։ Որպէս զհամեմոցն է գիտել առ զանազան խորտիկսն անուշել զի սոքա յարգեսցին նոքօք, և նոքա սոքօք։» (Էջ 70)։

«Որպէս երկինք ամպովք և ցօղովք և լուսաւորօք խնամէ և հասուցանէ զպտուղս բուսոց և տընկոց։ Որ և հողմոց պիտոյանան ըստ ժամանակի հովոց և ջերմութեանց. որ սնուցանէ և անվնաս պահէ. և ջրով ոռոգանէ զերկիրս և արբուցանէ զմարդիկ և զանասունս, զգազանս և զթռչունս և զամենայն զեռունս և զսողունս և որ ունին շունչ կենդանի։» (Էջ 74)։

«Այլ և ցրտով և ջերմով զտունկս և զբոյսս սպաւանէ, և զանձնէս ի կարկուտ և ի ձիւն դարձուցանէ, և զցօղ լեղեմն վնասակար, և զսողոշութիւն ի տըրտմութիւն, և փառքն յանկատարութիւն։» (Էջ 74)։

«Տես ո՛րչափ իշխան է մարդն. զի և զԱստուած ի կամս իւր ամէ յառնելն զբարին։» (Էջ 76)։

«Զի նա է յոյս և կեանք մեր և աղբիւր բարեաց։ Զի ոչ խնդրէ աղբիւր ջուր, և ոչ արեգակն լոյս. այսպէս և Աստուած տուող է բարեաց և ոչ ստող ինչ յաղագս մեծի բարերարութեանն իւրոյ և անկարօտ լիութեանն։» (Էջ 219)։

«Զի ամենայն արարածք ի բարերարէն բարի ստեղծան. և ի կամակար մասցն եղեն չարք ի հրեշտակաց և ի մարդկանէ՝ ամբարիշտք դէք։» (Էջ 228)։

«...Զի չիք որ եղեալ քնութեամբ չար, այլ ի կամաց և ի գործոց իւրոց առնու զհատուցումն։» (Էջ 229)։

«Զի ամենայն արարածք յարարչէն միշտ կարօտանան օգնականութեան, և ոչ արարիչն յարարածոց։ Զի անփոփոխելի է Աստուած, և փոփոխումն ունին արարածք. որպէս տղայն լերիտասարդութիւն, և երիտասարդն ի ծերութիւն, և ծերն յա-

պականութիւն. և որպէս զարուն յամառն, և ամառն յաշուն, և աշուն ի ձմեռ՝ որ փոխուցանէ զամենայն կենդանեաց յորդորումն և զտնկոց և զբուսոց։ Եւ արեգակն փոփոխումն ունի ըստ ժամանակաց նոցա ըստ սահմանելոյն Աստուծոյ զերկայնութիւն ատուրց և զպակասութիւն։» (Էջ 244)։

«Յաճախապատում»-ը ունեցել է չորս տպագրություն։

Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսում, 1737 թվականի մայիսի 1-ին՝ Հովհաննես Կոյունի պատրիարքության օրով, մահտեսի «Յակոբ ամունայի» ծախքով, որը «հաւատարիմ պաշտօնատար և միաբան» է եղել Երուսաղեմի ու Հակոբյանց վանքին։

Տպագրվող «Յաճախապատում»-ի ձեռագիրը բերել է Մայր Աթոռ ու Էջմիածնի նվիրակ Պետրոս աստվածաբան վարդապետը, որ և «Յոյժ փափագանօք կամեցաւ գտալիլն»։

Առաջին տպագրությունը ունի հետևյալ տիտղոսաթերթը՝

Գիրք

որ կոչի

Յաճախապատում

Ասացեալ սուրբ Հօրն մերոյ

Երանելոյն Գրիգորի

Լուսաւորչին

Յորում պարունակին

ճարք Յոգնապատմք

քսաներեք

վասն անհաս էութեանն Աստուծոյ

և խնամոցն և սիրոյն որ

առ ստեղծութեանս

և վարոց ուղղութեան և

Հատուցման գործոց

«Յաճախապատում»-ի առաջին տպագրությունը քաղկանում է ՄԿ Էջից (260), ապա՝ ցանկ ճառերի (260—264), այնուհետև տպագրվել է «Յօհաննիսի վարդապետի Երզնկացոյ, ասացուած ներքողական գովեստ ի սուրբ Լուսաւորչին հայոց ի մեծն Գրիգորիոս», կարդացված «Յոգնահաւաք հանդիսիւք քահանայական դասոց և վարդապետից և ժողովոց հաւատացելոց բազմաց» Սեպուհ լերան վրա ու Գրիգոր Լուսավորչի անվան եկեղեցում, մեծ սրբի գերեզմանի վրա, «ի թուականին հայոց 21, Է (637—551=1188)» (Էջ 265—310)։ Սա մի հոյակապ, գլուխգործոց ներքողական է՝ Լուսավորչին նվիրված, հայ հոգևորական արվեստի և եկեղեցական մատենագրության անկրկնելի գոհարներից մեկը։

312 էջից՝ Լուսավորչի թողնելի վրա գրված «դրուստ գովեստի» ճառն է, նույն հեղինակից (Էջ 312—332), որին և կցվել է «շարական որդոց և թոռանց սրբոյն Գրի-



գործի Լուսաորչի մերոյ» (ղկ. Աստուածային հաւատոյ հարցն արքոյ դաւանումն):

336—347 էջերում տպագրվել է Պաղտասար Դպիրի ներքողականը՝ «ի պրազան հայրն մեր երանելի Գրիգորիոս, ի թուին 1158» (1709 թ.):

Հրատարակիչը բարի մտածումն է ունեցել քաղել և այբուքենական ցանկով կազմել «Յաճախապատում»-ի՝ այդ «հոգեղից սուրբ մատյանից» գեղեցիկ առանձին մտքեր, որոնք տպագրվել են 348—357 էջերում:

Գրքի 358—360-րդ էջերում «Յաճախապատում»-ի առաջին տպագրության հիշատակարանն է «Յայտարարութիւն ինչ յաղագս հոգեղից արքոյ մատենիս»:

«Յաճախապատում»-ի կրոնական նշանակութեամբ նվիրված արտառույ տողերից հետո՝ «իսկ խորութիւն բանին ի պարզ գրութեան միայն նա՝ կարէ ճանաչել, որ միշտ զհոգեւորն խորհիլ ակործէ» խոսվում է տղայագրության հանգամանքների մասին, ըստ հետևյալի.

Եւ այն աչս գեղեցիկ աստուածային զանձնա՝ ցանկացող եղեալ բարեպաշտօն և հոգեւոր մահտեսի յակոբ ամուսնայն. որ է՝ հաւատարիմ պաշտօնատար և միաբան ի դուռն արքոյն Յակոբայ մեծի աթոռոյն ի սուրբն ասղիմ: Եւ իւր արդեամբքն ետ տպել զսա ի յիշատակ բարի՝ հոգւոյ իւրոյ, ի յօգուտ հոգևոր եղբարց, և ի պատիւ և ի փառս միոյ աստուծոյ: Որոյ բարի յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. և վարձս բարեաց հատուցէ նմա աստուած ի հոգի և ի մարմին. ի կեանս և ի մահ: Նաև ծնողացն նորին հանգուցեալ կարապետին և մահտեսի կատարին. և ամենայն արեանատու ննջեցելոցն ի քրիստոս: Բարեխառնութեամբ արքոյն Գրիգորի, և սուրբ որդւոց և թոռանց նորին. և Դանիէլի սուրբ ծերունոյն, և ամենայն ընտրելոցն աստուծոյ ամեն:

Եւ արդ՝ ողորմութեամբն աստուծոյ և բարեխառնութեամբ արքոյն միմառայ զօրաւարի, տպեցեալ աւարտեցաւ սուրբ գիրքս ի թվին հալոց ՌԺԶԶ. մայիսի Ի:

Ի հայրապետութեան արքոյն Էջմիածնի՝ Թէքիրտաղցի Տեառն Աբրահամու Արքազան Կաթողիկոսին ամենայն Հալոց:

Եւ ի Պատրիարքութեան արքոյն Երուսաղէմի և Կոստանդնուպօլսոյ՝ Տեառն Գրիգորի և Տեառն Յօհաննու Արքազան և Աստուածաբան Վարդապետացն:

Ի Տպարանի Կարապետի որդւոյ Մահտեսի Աստուածատուրին և որդւոյ նորին տիրացու յօհաննիսին:

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ԲԱՆԱՔԻ:

Եւ արդ՝ որք վաղելէք ի հոգևոր բարութեամբ լի սեղանոյս, յիշեսցիք ի սուրբ աղօթս ձեր՝ զվերագրեալ արքազան Պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ. որ յոյժ խառել սիրով կամեցաւ զտրպումն տրին. որ և ո՛չ

միայն նրաման տարով, այլ ինքնին բոտ գրաւէր բարոյն՝ կամեցող եղև տպեցման տրին:

Նաև սուրբ Էջմիածնի նորիակ Պետրոս աստուածաբան վարդապետն յիշեսցի ի բարին. զի նա ետ զօրինակն տրին. և յոյժ փափագանօք կամեցաւ զտպիլն:

Այլ յիշեսցիք զՍարգիս աստուածաբան վարդապետն և զղազէլ տիրացու մեղքիւէքն և զճնօղն նոցին. զի զօրինակն ներքողեանցոյ նոքա ունէին:

Յիշեսցիք հոսկ յետոյ զվերագրեցեալ տպագրոցն տրին զմահտեսի Աստուածատուրն, և զճնօղն իւր զկարապետն և զմարիամն. և զորդի նորին ուշիմամիտ զտիրացու յօհաննէւն. և զաշխատար մշակն տպագրատուան զվանեցի տէր աստուածատրի որդի սարուսանն:

Եւ տուօղն բարեաց աստուած յիշեսցէ առհասարակ զամենեւեան յարքացութեան իւրում, ամեն:

«Յաճախապատում»-ը երկրորդ անգամ տպագրվել է դարձյալ Կ. Պոլսում 1824 թվականին: Սույն տպագրությունը ամենայն մանրամասնությամբ «Յաճախապատում»-ի առաջին տպագրության երկրորդ հրատարակությունն է:

Սույն տպագրությունն ունի հետևյալ տիտղոսաթերթը՝

Գիրք

որ կոչի

Յաճախապատում

Ասացեալ սբ Հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաորչին

Յորում պարունակին ճառք Յոգնապատումք քան երեք

Վս անհաս էութեանն Ած, և խնամոցն և սիրոյն որ առ ստեղծութիւնս

Եւ վարդոց ուղղութիւն և հատուցման գործոյ, որ

ի Հայրապետութե այլ Էջմիածնի Տոն Տոն

Եփրեմի արքա կաթողիկոսի ամ հալոց,

Եւ ի պատրիարքոյն արքոյ Եւսի Տոն Գարբիէլի Գերեքցանիկ արքեպիս

Նաև ի պատրիարքութեան մեծի մայրաքաղաքի Կոստանդնուպօլսոյ Տոն Կարապետի

երանաշնորհ արհի եպիս

որոյ Վեհափառ հրամանաւ տպեալ վերստին

Արդեամբք և ծախիւք առն ազգասիրի և բարեպաշտի ակնեցի միտս Յօհաննան

միտսի Աբրահամ ամիրայի

Յիւրում իսկ սեփական գործարանի

Յամի Տեառն 1824, Յուլիսի 21

ի Հասան փաշայ խան

ի Կոստանդնուպօլիս.

Գիրքը բաղկանում է 400 էջից: 3—290 էջերը՝ բնագիրը, 291—293՝ 23 ճառերի ցանկ: Հովհաննէս Երզնկացու Լուսավորչին նվիրված ներքողականը գրավում է 294—345 էջերը, Լուսավորչի թոռանց նվիրված ներքո-



դր՝ 346—370 էջերը, նրանց նվիրված շարականը՝ 371 էջը. իսկ Պաղտատար Դպիրի ներքողականը՝ 372—386, ապա ճառերից քաղված գեղեցիկ մտքերը՝ 387—400:

Վերջին էջում կա հետևյալ հիշատակարանը.

Վասն որոյ այրն ազնուական մահտեսի արքանամբ քարեպաշտ ամիրայն՝ զնոցայն գիտելով զյարգ, եղև ցանկացող այնր աստուածային զաննոց, որպէս վիճակաց վաճառուց անխախճան վարձուց երանական շահուց. և այն՝ ո՛չ առ ի զնոյնս ունել և ինքեան միայն սեփականել, այլ և ըստ քարեսէր քարուցն առ ի նոցայն կարօտելոց ևս ստղանաւորել: Ուստի զայն սա մատենան՝ որ զկնի կտակաց հնոց և նորոց օրինաց մատենան անխալ՝ զի յայլմէ՝ նախ արձանացուցաւս ի տիպ՝ որ առ մեօք սպասեալ և պակասեալ՝ և ի նմա՝ որ ինչ բանք և իմաստք ի բազմաց անյայտք էին և ծածկեալք, անդրէն արդ այժմ՝ որպէս թէ առ ի ցուցանել զտեղին և զծածկեալ զաննս աստուածային՝ որ ի նմա, յերևան անեալ՝ և ի յայտ բերել՝ ետ արձանացուցանել ի տիպ՝ իւրով իսկ արդեամբ (որպէս գրեցաք ի դոռն այսր մատենին) ի սեփական իւր գործարանի իբրև արձան կենդանի ի յիշատակ իւր ինքեան և ի շահ հոգեւորաց նաև ի պատիւ սրբոյն և ի փառս միոյն աստուծոյ:

Ուրեմն խնդիր է ի ձեռք ածել ընդ մեզ սիրելի՛ք մեր՝ թէ նոյն ինքն աստուած՝ այն որ կամի տալ տացէ՛ նմա զվարձս քարեաց ո՛չ միայն ի կեանս յայս այլ և ընդ երանելեաց:

Ընդ նմին և ծնողի նորին՝ առն քարեպաշտի թերգեանց սարքաֆ հանգուցեալ մահտեսի Յօհաննիս, և յարգի եղբոր նորին հանգուցեալ դազարին, նաև այնոցիկ՝ որք այժմ են կենդանի, քարեպաշտունի մօր նորին մահտեսի Աննա տիկնոջն, և եղբոր նորին մահտեսի եարմին և եղբոր որդւոց նորին՝ գասպարին՝ սահակին՝ մահտեսի նորուկին, և զէորգին, և այլ ամենայն կենդանեաց և անջեղեղց նորին: Բարեխօսութեամբ սրբոյն գրիգորի, և սուրբ որդւոց և թոռանց նորին. և դանիէլի սուրբ ծերունոյն, և ամենայն ընտրելոցն աստուծոյ ա՛մէն:

«Չաշխատող ցանկիս և զառաջին սրբագրող սրբոյ մատենիս զՊաղտատար պատուելի Դպիրն ընդորում և զիս զայժմեան սրբագրող չնչին ծառայս ձեր գթագործ Ասլանեան թարմատար դպիրս՝ ո՛վ եղբարք բանասէրք յիշեսցիք ի տէր հանդերձ ծնողովք մերովք և ամենայն անջեղելովք և ողջ լերովք, ամէն:

Ներել մաղթեմ սուրբս արկեալ  
Որ ինչ ի սմա սքիալ գտեալ  
Ո՛չ գիտելոցն և ո՛չ տեսեալ  
Կամ ըստ հնոցն այնպէս թողեալ»:

«Յանախապատում»-ի երրորդ տպագրութիւնը կատարվել է Վենետիկում, 1838 թվականին: Սույն հրատարակությունը ձեռքի տակ չենք ունեցել:



«Յանախապատում»-ի չորրորդ հրատարակության տիտղոսաթերթը (Էջմիածին, 1894 թ.)

«Յանախապատում»-ի չորրորդ տպագրությունը կատարվել է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնում, 1894 թվականին:

Սույն հրատարակությունն ունի հետևյալ տիտղոսաթերթը՝

Սրբոյ Հօրն մերոյ  
Երանելոյն  
Գրիգոր Լուսաւորչի  
Յանախապատում ճառք  
Լուսաւորչ  
Յառաջարկն, համեմատութեամբ  
և ծանօթութիւններով  
Ա. Տէր-Միքէլեանի  
տպարան  
Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի  
1894 = ՌՅԽԴ.

Աստվածաբանության դոկտոր, մատենագետ և հմուտ բանասեր Արշակ Տէր-Միքէլեանի սույն աշխատությունը եզակի է իր տեսակի մեջ, որպէս բարեխիղճ ուսումնասիրություն, գիտական լուրջ ու արժեքավոր ներդրում մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ:



Հարգելի հեղինակն իր «Յառաջաբան»-ում անկերպապահորեն «Յաճախապատում»-ը համարել է Լուսավորչի գործ և արդարորեն շատ բարձր է գնահատում գրքի կրոնական նշանակությունը մեր եկեղեցու և մեր մատենագրության համար: «Հայց. եկեղեցույ առաքելական վարդապետության հիմնական աղբյուրը և Գրքից հետո և Գրիգոր Լուսավորչի Յաճախապատում ճառերն են, որոնք անփոփոխ տալիս են դավանական և բարոյական բոլոր սկզբունքներն իբրև հիմունք և սահման նորա հաւատարիմ որդոց»... «Ս. Գրիգոր Լուսավորչին է մեր հոգևոր ծնողը, մա է մեր հոգեմուկը դաստիարակն ու բարեխօսը... որ առաքելոց խոսանալիս անդերը նորոգապես վարել և Քրիստոսի սերմերը ցանել հայոց սրտերում. հայ ազգը լուսավորող և վերածնող մեծ Հօր աստուածաբարբառ խրատների տակ կրթուած հոգւոց են բխում նրա ճառերը» (Ե):

Տեր-Միքելյանն ա. Էջմիածնի մատենադարանում գտնվող հինգ գրչագիր օրինակների, որոնցից երկուսը՝ հնագույն (Վարինյան ցուցակ № 1655 և № 1658)՝ համեմատությամբ ճշտել, վերականգնել է «Յաճախապատում»-ի բնագիրը և հրատարակել գրչագիրների տարբեր ընթերցումներով և հիշատակություններով: Հեղինակը գրքի վերջում դրել է գրչագիրների համեմատության տարբերությունները:

Ա. Տեր-Միքելյանի աշխատությունը բաղկանում է 354 էջից, այդ թվում «Յառաջաբան» (Ե-ԺԷ), բնագիր՝ 1—279 էջերը, «Լուսաբանությունը»՝ 280—313 էջերը, «Ընթերցումաձև»՝ 314—348 (ձեռագրի համեմատությունների տարբերություն), «Ծանկ միտք»՝ 349—352, «Ծանկ գլխակարգութեանց»՝ 353—354):

Բացի «Վարդապետություն» և «Յաճախապատում» ճառերից, Լուսավորչին են ընծայվում մի քանի այլ աշխատություններ, որոնցից գլխավորը երեսուն կանոններն են՝ «Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչի» (տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, Երևան, 1964, էջ 243—249), հավանաբար որպես հավելված Նիկիո «Կանոնք միկիական գլուխք»-ի կանոնների (Կանոնագիրք հայոց, Երևան, 1964, էջ 115—150), որոնք Հայաստան բերվեցին ա. Արիստակես Հայրապետի կողմից և հանձնվեցին Լուսավորչին: Խորենացին այս մասին վկայում է «ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ կանոնս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն (Նիկիո) յաւելու վասն առաւել զգոշութեան իւրոյ վիճակին»:

Երեսուն կանոններից բացի Լուսավորչին են ընծայվում նաև ըստ ձեռագիր կանոնագրքերի ևս 11 կանոններ կամ հարցումներ, «Կանոնք սրբոյն Գրիգորի պարթևի, դարձեալ հարցումն և պատասխանիք անգա» (տե՛ս Արեւ. արք., «Արարատ» ամսագիր, 1873, էջ 409, ինչպես նաև Հ. Գ. Զարբխանյան, «Հայկ. հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1886, էջ 180):

Լուսավորչին են ընծայվում նաև «իսկ մեք փառաւորեացոյք»-ը խորհրդատետրի, ժամագրքի մաղթանքը՝ «Աստուած մեծ, հօր և փառաւորեալ» ըստ ավանդության երգված ա. Հոփիսիմյանց և ա. Գայանյանց աճյունները վկայարանների մեջ ամփոփելիս, ինչպես նաև երկու աղոթքներ՝ «Օրհնեալ է մարդասիրութիւն քոյ, Տէր իմ» և «Աղաչեմ գրեգ»։ Լուսավորչին է ընծայվում նաև մի «Պատարագամատոյց»:

Հովհաննես Երզնկացին ժամանակին բովանդակ հայ ժողովրդի զգացմունքների և երախտագիտության թարգմանն է հանդիսացել՝ գրելով իր հոյակապ, սքանչելի ներբողյանը Լուսավորչի վրա, շեշտելով «զի կատարեալ ցանկապ սիրտ իմ մեծափառաբաղձանօք մկարել զարփիագեղ պատկեր աստուածազարդ Հօրն մերոյ սրբոյ Լուսավորչին Գրիգորի, ի կենդանի տախտակս սրտից որդիացեալ ժողովրդեան նորա»:

Արդարև, հայ ժողովուրդը մի ժամանակ կոչվում էր Լուսավորչի ազգ, Էջմիածնի ժողովուրդը: Լուսավորչին է մեր հայրը, որ վերջստինն նոր կյանքի կոչեց հայությանը՝ իր առաքելական քարոզությամբ, վարդապետությամբ և մատենագրական գործերով: «Բազմաբերան Հօր մերոյ սրբոյն Լուսավորչի», «Յաճախապատում»-ը է «հնձանն այն արդիւնատր անապակ ողկուզոյ արեւալաստակ ա. Հօրս մերոյ յորս ճկեալ ինքն՝ մեք արքաք զգինին՝ զբաժակն ուրախութեան, ցնծացաք և ցնծամք հոգեզուարճ հանդիսիւք յայս ասպարեզ մշակել ձեռամբ անելին» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոյ Յակոբեանց, Բ հատոր, կազմեց Նորայր եպս., Երուսաղէմ, 1953, էջ 179, ձեռագրի համար 194, Յառաջաբան «քացատրութիւն Յաճախապատում գրոյ».—1, Երեմիա վրդ. Զօրլուցի, 1820):

Լուսավորչի մեր եկեղեցական մատենագրության առաջին և երախտաշատ հեղինակն է, իսկ նրա մատենագրական-եկեղեցական վաստակն՝ իր ուրույն ու արժեքավոր տեղն է գրավում հայ մշակույթի զանաւարանի մեջ:

